

האיש שטיהר את מקיאבלי

עם מותו של היסטוריון הרעיונות ג'ון פוקוק

אביהו זכאי 09 בינואר 2024 התראות במייל

באמצע שנות השמונים של המאה שעברה הזמין מנהל מכון ון ליר בירושלים, יהודה אלקנה, את פרופ' ג'ון פוקוק לתת שורת הרצאות על המחשבה המדינית בראשית העת החדשה. הייתי תלמיד של פוקוק בחוג להיסטוריה באוניברסיטת ג'ונס הופקינס, לכן ביקש אותי אלקנה שאלווה אותו בביקורו בארץ.

מכל המקומות בארץ ביקש פוקוק לבקר דווקא במצדה. כשעמדנו על פסגת הגבוהה של צוק מבודד זה נכונה לי הפתעה. הוא ציטט כמעט מלה במלה את נאומו של אלעזר בן-יאיר, מנהיג מצדה, המעוז האחרון של המרד נגד רומא, כפי שהושם בפיו על-ידי יוסף בן מתתיהו. כשראה כי נחרץ דינו של מבצר מצדה ליפול הפציר בן-יאיר באנשיו להתאבד במקום ליפול בשבי, לשמור על הכבוד ועל החירות ולהעדיף את המוות על-פני עריצות ועבדות. פוקוק מצא במבצר עתיק זה סמל מוחשי לנושאי מחקריו בראשית העת החדשה באירופה ואמריקה.

בחודש שעבר מת פוקוק בבולטימור, מרילנד, שלושה חודשים קודם ליום הולדתו המאה. כמלומד חשוב בתחום המחשבה ההיסטורית וההיסטוריה של המחשבה המדינית הוא שינה לבלי-הכר את קווי המתאר והתכנים הרעיוניים של ראשית העת החדשה, צמיחת המסורת הרפובליקאית באירופה, אנגליה ואמריקה, היסטוריה ומסורת החוק האנגלי, פרשנות אדוארד גיבון והיסטוריונים אחרים בתקופת הנאורות, לצד דיונים במתודה ההיסטורית ותרומתה למחשבה המדינית. עבודותיו היו מבוססות, כדבריו, "על חיפוש בלתי-נלאה אחר הקשרים וטקסטים מימי הביניים המאוחרים ועד למאה ה-19".

פוקוק כתב את עבודת הדוקטור שלו באוניברסיטת קיימברידג' באנגליה בהדרכת היסטוריון והפילוסוף רב השפעה הרברט בוטרפילד. לאסכולה זו, שהדגישה תפישה קונטקסטואלית בחקר ההיסטוריה, מיקום טקסט בהקשר הלשוני, הרוחני והרעיוני של תקופתו, היתה השפעה עמוקה על גישתו של פוקוק. עבודת הדוקטור שלו התפרסמה כספר תחת הכותרת "החוקה העתיקה והחוק הפיאודלי: חקר המחשבה ההיסטורית האנגלית במאה השבע עשרה" (1956), שהפך אותו לכוכב עולה בתחום ההיסטוריה האינטלקטואלית. מחקר זה דן במושג "החוקה העתיקה", מושג מיתולוגי של מערכת חוקים לא-כתובים שנועדו להגן על החירות מפני עריצות ורודנות.

פוקוק הוכיח כיצד רעיון זה, שהיה מושרש בשיח החוקתי והפוליטי של ימי הביניים, מצא חיים ופשר חדשים ב"מהפכה הפורטני" באנגליה נגד המלך צ'רלס הראשון במאה ה-17 ובמהפכה האמריקאית נגד ג'ורג' השלישי במאה ה-18. ביסודן נמצא מאבק נגד עריצות ומאמץ לייסד משטר רפובליקאי של אזרחים חופשיים ולא נתינים חסרי זכויות.

תרומתו הגדולה למחקר ההיסטורי היא ספרו "הרגע של מקיאבלי: מחשבה מדינית בפירנצה והמסורת הרפובליקאית האטלנטית" (1975). מחקר חלוצי ומהפכני זה חשף בפעם הראשונה כיצד לפילוסופיה הרפובליקאית שפיתח

ההוגה הפלורנטיני ניקולו מקיאבלי בראשית המאה ה-16 היתה השפעה שלא תסולא מפז על ההיסטוריה של העת החדשה המוקדמת בפרט והתקופה המודרנית בכלל. מקיאבלי זכה לפרסום שלילי ביותר בגלל ספרו "הנסיך" (1513), בו טען שעל הנסיך לעשות כל מה שמועיל לשלטונו, גם בניגוד לעקרונות דתיים ואתיים, ותבע להפריד בין מוסר לפוליטיקה. מאות בשנים הוא תואר כהתגלמות השטן ומשם משפחתו נגזר שם תואר לנבל. פוקוק בא וטיהר את מקיאבלי ממשפט הדורות.

בספרו "הרגע של מקיאבלי" ההוגה הפלורנטיני נהפך מהשטן הנורא להומניסט גדול: פוקוק העלה בו על נס את המושגים שהדגיש מקיאבלי כגון הומניזם אזרחי, המבוסס על אזרח חופשי המעצב את חייו בניגוד לנתין פסיבי הכפוף למלכים, שועים ונגידים, או פעילות אזרחית למען הרפובליקה המבוססת על המידה הטובה (וירטו), חירות כבסיס לאזרחות ועוד. כל אלה נהפכו לאבני היסוד של המחשבה המדינית בתרבות המערב, הרבה בזכות מקיאבלי.

פוקוק המשיך ובחן בחיבורו את חידוש האידיאולוגיה הרפובליקאית באנגליה בתקופת המהפכה הפורטנית באמצע המאה ה-17 והמהפכה האמריקאית במחצית השנייה של המאה ה-18. בשני המקומות, רגע של סכנה קיומית לחופש וחירות מצד שלטון רודני ואבסולוטי הביא, בדומה למה שקרה בפירנצה של מקיאבלי בשעתו, כשבית מדיצ'י ניסה לכבוש את השלטון בעיר, למאמץ לכוון משטר רפובליקאי. לדעת פוקוק ההיסטוריה אינה מבוססת רק על עובדות ותאריכים, מאורעות ומעשים, אלא היא גם מרחב־זמן שבו נוצרות ומתמודדות השקפות ואמונות על־פי צרכים ומצוקות. לאלה ניתן ביטוי ברטוריקה המבוססת על אוצר מושגים, לשון ושפה בכל דור, וחובה על ההיסטוריון להכירם ולנתח אותם במחקריו.

נקודה זו הביאה לתפנית הבלשנית בהיסטוריה, לדין באופני שימוש בשפה לצד חקר משמעותם של מושגים וביטויים לשוניים והשפעתם בהיסטוריה. בניגוד למחקר המסורתי של ההיסטוריה המדגיש כוחות חברתיים ומדיניים, ביד פוקוק נהפך המרחב הלשוני־מושגי לנושא המחקר העיקרי. הבנה היסטורית נעוצה מעל לכל בהבנת לשון ושפת המושגים או ברטוריקה הייחודית לכל דור. הוא הגדיר זאת היטב בספרו "פוליטיקה, שפה וזמן" (1972).

בגיל 75 החל פוקוק במפעל ענקים, ניתוח חיבורו של אדוארד גיבון "שקיעתה ונפילתה של הקיסרות הרומית". גיבון טען שהאימפריה הרומית לא נפלה באחת אלא התפוררה בהדרגה ככל שהרומאים הפקידו את ההגנה על הגבולות בידי הברברים, עד שלבסוף הם תפסו את כס הקיסרות. פוקוק כתב שישה כרכים על גיבון תחת הכותרת "ברבריות ודת". לדבריו, הברבריות היתה בעיה שהעסיקה את תקופת הנאורות, וגיבון השליך למעשה בעיה שהציקה לדורו שלו אל העבר.